

תדפיס מתוך

לשון חכמים והתחומים הנושקים לה

מבחר מאמרים לכבוד שמעון שרביט

עורכים

אפרים חזן • זהר לבנת

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

חיים א' כהן

"בורא פרי הגפן"

על תולדות ההגייה האשכנזית בנוסח הברכה על היין

המעייין בסידורי תפילה אשכנזיים ימצא בהם צורות הפסק לרוב, הן בפועל הן בשם. אין הדברים אמורים כמובן בקטעי מקרא שבסידור, כגון מזמורי תהלים ושירת הים וכיוצא בהם, שצורות הפסק שבהם בבחינת ודאי ואין בהן כל חידוש, כי אם בקטעי התפילה גופה, מוסף עליהם פרקי משניות שבאו בסידור. לשם דוגמה בלבד יצוינו כאן כמה מצורות אלו, וכמצינו בסידורים הנדפסים בימינו: הודו והמליכו וְאָמְרוּ; זה אלי ענו וְאָמְרוּ; נעימות יְתָנוּ; שְׁבַעְנוּ מְטוֹבָךְ; כי כך בְּטָחָנוּ; ורחם סגולה אשר בְּחַרְתָּ; אהבת עולם בית ישראל עמך אֶהְבֶּתָּ; כי אל פועל ישועות אָתָּה (ובסידורים המציינים את ההטעמה תיבת אתה בטעם מלעיל), ומן השמות הסגוליים והמילים הכנויות על פיהם: אלו ואלו נשרפים בבית הַדְּשָׁן; מתנה אחת מהן מְעַכְבֶּת; ומלכותו ואמונתו לעד קִיַּמְתָּ; משיב הרוח ומוריד הַגֶּשֶׁם; לסליחת עון ולכפרת פֶּשַׁע; בורא פרי הַגֶּפֶן, ועוד הרבה כיוצא בהם. לכאורה צורות אלו כולן בדין הן, שההפסק מחייבן. אלא שדין זה דין דקדוק לשון המקרא הוא, ואם ידוקדק הדין בפלס לשון המשנה פנים חדשות יבואו לכאן. צורות הקשר והפסק שבמשנה (בעיקר על פי כתב יד פרמה ב למשנה) כבר נתבררו ונתבארו באר היטב במאמרו הגדול של משה בר אשר שנתייחד כולו לעניין זה.¹ קדם לו ישראל בן דוד בכירור סעיף אחד בפרשה זו, השמות הסגוליים, על פי הנמצא בכ"י קאופמן למשנה² וקדם לשניהם גדעון הנמן במה שהעלה בעניין זה בחיבורו על תורת הצורות של לשון המשנה על פי כ"י פרמה לעניין צורות הבינונית מטיפוס שוּמְרַת.³ יש בצורות ההפסק הללו מינים ממינים שונים. יש מהן שהן שונות מצורת ההקשר בשינוי של קמץ לעומת פתח דוגמת אֶהְבֶּתָּ-אֶהְבֶּתָּ, יש מהן שהשוני מתבטא בהן בהטעמה, ביחס של מלרע-מלעיל כמו אֵתָה-אֵתָה (ומתלווה לו לעתים גם יחס של פתח-קמץ, שיש אתה במלעיל שאל"ף שלה עדיין פתח, אֵתָה, והוא בהפסק מוחלש, ויש אתה במלעיל שאל"ף שלה קמץ-אֵתָה — והוא הפסק גמור), יש מהן שיחס ההבדל ביניהן הוא שווא-תנועה, אם שווא-קמץ; אָמְרוּ-אָמְרוּ, אם שווא-צירי: יְתָנוּ-יְתָנוּ, ויש מהן, והם השמות הסגוליים וההולכים על פיהם, המעמידים שינוי של קמץ לעומת סגול: דְּשָׁן-דְּשָׁן.

1 ראו בר אשר, הפסק.

2 ראו בן דוד, עמ' 319-320.

3 ראו הנמן, תורת הצורות, עמ' 80-81.

והנה, עיון מדוקדק בנוסח תפילתם של אשכנזים מראה, שרוב אותן צורות הפסק השגורות בסידורי תפילתם, מן הדורות האחרונים הם, לא שערום אבותיהם הראשונים, בני אשכנז לאגפיה השונים, עד לפני כארבע-מאות שנה ואף מאוחר מזה, ורובן באו אל פיותיהם של אשכנזים מידיהם של מתקני לשון התפילה שנטלו חירות לעצמם לעשות בנוסח התפילה כרצונם, שאחד היה — העמדת לשון זו בפלס דקדוק לשון המקרא.

בכלל מדקדקים אלו יימנו החשובים בהם שהשפיעו רבות על דמותו של סידור התפילה: רבי שבתי סופר מפשמישל (להלן: רש"ס), בן המאה השבע-עשרה, בעל הסידור הנקרא על שמו; ר' זלמן הענא בעל הסידור בית תפלה והחיבור שערי תפלה; יצחק סטאנוב בעל אגרת בית תפלה וויעתר יצחק — שניהם בני המאה השמונה-עשרה; ר' וולף היידנהיים הידוע בחומשים, סידורים ומחזורים מוגהים שהוציא לאור ושלא פסקה הדפסת מהדורות חדשות להם עד עצם היום הזה, וממשיך דרכו, ר' יצחק בער בעל סדר עבודת ישראל, שניהם בני המאה התשע-עשרה.⁴ כל אלה ואחרים, איש איש בזמנו ובמקומו, העמידו נוסח תפילה מוגה ומנופה על פי דעתם; עשו מה שעשו בענייני תיקוני הצורות, אחד המרבה ואחד הממעיט, ושלחו, כאמור, ידיהם גם בצורות הקשר במקום שעלתה על דעתם להעמידן בצורות הפסק.

אחת ומיוחדת בכלל צורות הפסק אלו היא צורת הַגָּפֶן שבאו בה דברים מפורשים של בעלי הסידורים ובעלי דקדוק לשון התפילה, ושמתוכם ניתן להתחקות על דרכי גלגולו של נוסח זה בפי האשכנזים.

עניין זה הוא מן החילוקים הידועים שבין בני אשכנז לבני ספרד ושאר עדות המזרח בנוסח ברכות ותפילות שבפיהם, שבברכה שתיקנו חכמים על היין ספרדים ובני עדות המזרח הוגים "בורא פרי הַגָּפֶן" ואשכנזים — "בורא פרי הַגָּפֶן".

לכאורה הדין עם האשכנזים המקיימים כאן צורת הפסק במעמד של הפסק גמור, סוף המשפט, שהרי כך הוא הדין על פי דקדוק לשון המקרא, ובוודאי באשר למילה זו.⁵ ואולם לא כך הוא הדין על פי דקדוק לשון המשנה. דקדוק זה אינו מכיר צורת הפסק גָּפֶן — לא בפרט, בצורה זו גופה, ולא בכלל, בשמות הסגוליים בכללם.⁶ אשר לדיוננו כאן, ברכת היין נשנתה במפורש במשנה, וכך ממש הוא ניקודה בכתבי היד הטובים של המשנה: "על פירות האילן הוא או' בורא פרי העץ, חוץ מן היין, שעל היין הוא אומ' בורא פרי הַגָּפֶן" (ברכות ו, א; כ"ק וכ"פ), והמעמד הפסקי, לא סוף משפט בלבד כי אם סוף בבה במשנה.

הנוסח שמקיימים הספרדים, "בורא פרי הַגָּפֶן", הוא אפוא כדרך שנמצא בדקדוק לשון חז"ל המצוי לנו על פי כתבי יד טובים. ואולם מתברר שנוסח מקורי זה התקיים בדורות קודמים גם בפיהם של האשכנזים ועדויות לכך מצויות לנו כבר מראשית המאה השבע-

4 ראו עליהם כהן, דקדוקי, עמ' 258-263.

5 דוגמות מן המקרא ראו להלן, במובאות מדברי מדקקי התפילה האשכנזיים.

6 ראו בן דוד, במקום הנסמן בהערה 2 לעיל; בר אשר, הפסק, עמ' 91-92. על צורות מעטות שמתקיימת בהן צורת הפסק ראו שם, עמ' 95 וכן עמ' 93 והערה 79 שם.

עשרה.⁷ דברים מפורשים בזה נמצא בהגדה של פסח של רש"ס. בהגדה גופה ניקד "בורא פרי הַגָּפֶן", ואת מעשהו בניקודו הסביר כך:⁸

[...] אך מה שנוהגין כל ישראל לקרות לגימ"ל של הגפן בסגול הוא דבר נפלא מאד מאחר שידוע בחכמת הדקדוק שהסגול"ל משתנה לקמ"ץ באתנחתא וסוף פסוק כמבואר בפרק א'⁹ חוץ ממלות מעטים שלא ישתנו הביאם הרד"ק במכלול בשער השמות משקל פעל בשני סג"ולין¹⁰ אבל גפן ישתנה כמו ויאמרו העצים לגפן (שופטים ט') וכן ויפרחו כגפן (הושע י"ד) בגימ"ל בשניהם בקמ"ץ מפני האתנחתא ומאחר שמלת הגפן בברכה זו היא סוף ברכה למה לא נאמר הגימ"ל בקמ"ץ כמו שאנו אומרים בברכת שחרית שלא עשני עבד אשר הכין מצעדי גבר בקמץ מפני ההפסק כמבואר שם לכן נ"ל שהנכון הוא לקרות הגימ"ל בקמ"ץ ואין לשנות אף כי אין בני אדם מורגלים בכך ולא ירצו לחזור מטעותם אין להפליא על זה כמו שכתב מהרש"ל בברכה מעין שבע העתקתי לשונו לעיל בברכה מעין שבע במלת מדשני עונג ע"ש.¹¹

אם כן, דברים כפשוטם: רש"ס מעיד ש"נוהגין כל ישראל לקרות הגימ"ל של הגפן בסגול", אלא שלגבי דימו מנהג טעות הוא זה, שאין הוא עשוי על פי דקדוק לשון המקרא ועל כן ראוי הוא לתיקון. יצוין במיוחד שבשעת כתיבת הדברים לא שיער רש"ס שיעלה תיקונו יפה ויתקבל על דעת הרבים שמורגל בפיהם הַגָּפֶן בסגול, ואת פקוקיו ביטא במילים "אף כי אין בני אדם מורגלים בכך ולא ירצו לחזור מטעותם".¹² ואולם באמת עינינו הרואות שנתקבל התיקון, ומה שהיה בפי כל ישראל הַגָּפֶן הפך בפי האשכנזים לַהַגָּפֶן. קריאה אשכנזית זו היא אפוא מסורת מאוחרת יחסית בפי האשכנזים עצמם.

עדותו של רש"ס על "מנהג כל ישראל", מקבלת את ביטויה, למשל, בניקוד הנמצא בסידור פראג רע"ט, שניקד בו הַגָּפֶן,¹³ וכן בהגדות של פסח פראג רפ"ז, לובלין ש"ע, ואף מאוחר יותר כגון הגדת פיורדא תקט"ו ועוד ועוד. ואולם תיקונו של ר' שבתי סופר כבר חלחל אל סידורם של ר' עזריאל ור' אליה בנו (להלן: ר"ע ור"א), בני המאה השמונה-עשרה, שהדפיסוהו,

- 7 דיון מוקדם וקצר בעניין זה ראו כהן, לשון המשנה, עמ' 78-79.
- 8 סידור רש"ס, א, עמ' ב. דברי ההסבר נפתחים בעניין אחר, בהגייתה של מילת פרי — אם בפ"א רפה אם בפ"א דגושה, ואין הם עניין לכאן.
- 9 כוונתו לפרק א שב"הקדמה הכללית" לסידורו, שם הזכיר עניין זה בדרך אגב, ראו ברלינר, עמ' 18; סידור רש"ס, א, עמ' 14.
- 10 ראו ספר מכלול, מהדורת יצחק ריטנברג, ליק תרכ"ב (ד"צ: ירושלים תשכ"ו), קנ ע"א-ע"ב.
- 11 הכוונה לגרסה מְדַשְׁנֵי שמהרש"ל ראה בה שיבוש ותיקנה לְמַדְשָׁנִי, ראו סידור רש"ס, ב, עמ' 298, וראו רייף, רש"ס, עמ' 131 ועמ' 230, הערות 165-170.
- 12 במקום אחר, והוא בקונטרס שנספח לעותק של ספר מכלול לרד"ק, חזר רש"ס להוכיח "בראיות ברורות" ובאורך רב ש"יש לומר בורא פרי הגפן גימ"ל בקמ"ץ ולא בסגול"ל, ראו סף, מבוא, עמ' נב-נד. על עותק זה של ספר מכלול, ונציה ש"ה, והערותיו של רש"ס בו, ראו סף, שם, עמ' טז.
- 13 כך בקידוש שבפתיחת ההגדה של פסח (פעמיים; סדר קידוש יקנה"ז נדפס שם בנפרד), וכן להלן, בברכה על כוס שני. הגימ"ל בלי דגש, וכדרכו של סידור זה שאין בו הקפדה על סימון הדגשים.

כעדותם, על פיו,¹⁴ וניקודם בברכה זו הוא הַגָּפֶן. כך הוא בסידורם בברכה הראשונה ובברכה האחרונה על היין שהציגו לאחר ברכת המזון.¹⁵ באותו זמן עוסק אף זלמן הענא בניקודה של תיבה זו והוא מרחיב את היריעה עוד יותר. דברים בעניין זה כתב בשערי תפלה שלו, ספר השגותיו על סידורם של ר"ע ור"א. במקום אחד העמידו ר"ע ור"א עדיין צורת הקשר, הַגָּפֶן, והוא במשפט שלפני חתימת ברכה מעין שלוש: "כי אתה יי טוב ומטיב לכל, ונודה לך על הארץ ועל פרי הַגָּפֶן, ברוך אתה יי על הארץ ועל פרי הַגָּפֶן". על צורת הקשר זו שבאמצע המשפט, לפני החתימה, השיג הענא, ותבע גם בה צורת הפסק, הַגָּפֶן:¹⁶

[...] והגימ"ל במלת הגפן היא קמוצה להפסק מאמר כמו אמללה גפן ישעיה כ"ד, ויפרחו [צ"ל: ויפרחו] כגפן הושע י"ד, ויאמרו העצים לגפן שופטים ט', לכן גם בברכה האחרונה שעל היין ראוי לומר קודם החתימה ונודה לך על הארץ ועל פרי הגפן בקמ"ץ הגימ"ל להפסק מאמר וע"י ר"ע ור"א נדפס בסגור"ל הגימ"ל שלא כדין.

נאמן להשגתו זו אכן ניקד הענא עצמו בסידורו בית תפלה כך: "ונודה לך על הארץ ועל פרי הַגָּפֶן: ברוך אתה יי על הארץ ועל פרי הַגָּפֶן".¹⁷ וכך, הַגָּפֶן, העמיד גם היידנהיים בברכת היין בסידורו ובמחזוריו¹⁸ וכן העמיד ממשך דרכו, יצחק זליגמן בער בסדר עבודת ישראל שלו.¹⁹ סידורים אלו נעשו יסוד לסידורים אשכנזיים רבים שבאו אחריהם שביקשו להעמיד נוסח תפילה מדוקדק, וכך נתקבלה צורת הַגָּפֶן בפי האשכנזים, ואין היום עוד מי שמהרהר אחריה.

ראוי לציין שגם בקרב הספרדים, שקיימו בפייהם, כאמור, צורת הַגָּפֶן בסגול, יצאו חכמים שהרהרו אחר הצורה, אולם רובם לא באו לתקנה ולהעמיד אחרת תחתיה, לפי שבדרך כלל הקפידו הספרדים (עד הזמן האחרון) על מסורת אבותיהם שבפייהם ולא באו לתקן את נוסח תפילתם על פי סברות של דקדוק, ומתוך שחשו, גם אם לא על יסוד עיון

14 ראו ריין, רש"ס, עמ' 56; כהן, לשון המשנה, עמ' 76 והערה 13 שם.

15 במהדורה הראשונה (פרנקפורט דמיין תס"ד), דף פג ע"ב, וכך הוא בשתי מהדורות הסידור הנוספות (עליהן ראו ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים).

16 הענא, שערי תפלה, סימן שי.

17 הענא, בית תפלה, עח ע"א. אכן גם לשיטת ההולכים בזה על פי דקדוק לשון המקרא יש מקום לדון מהי מידת ההפסק כאן, בסמוך לחתימת הברכה. דברים בעניין זה, ולעניין אחר, כתב רש"ס על מילת אתה בכ"י אל מלך רופא נאמן ורחמן אתה" שבסמוך לחתימת ברכת רפואה שבתפילת העמידה (סידור רש"ס, ב, עמ' 145). לדידו כאן צ"ל אָתָּה — בפתח ובמלרע, כי היא "קודם חתימת הברכה". כלומר, כיוון שהמשפט המקדים את חתימת הברכה חייב להיות מקושר אל החתימה בקשר הדוק ראוי לבוא כאן צורת הקשר.

18 ראו, למשל, היידנהיים, ר"ה, מעריב לליל ראשון, ט ע"א.

19 ראו בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 197, 566.

20 שינוי בגישה זו בא בזמן האחרון בקרב חלק מבני עדות המזרח עם צאתו לאור של הסידור: איש מצליח, הנדפס והולך תוך מעשי תיקון מכוונים של לשון התפילה מתוך ראיית לשון המקרא ודקדוקה, וכמעשהיהם מאז של בעלי דקדוק התפילה האשכנזיים. על גישה זו ניתן ללמוד במפורש לא רק ממעשה הניקוד גופו כי אם, ובעיקר, מן ההערות המפורשות שנספחו לסידור זה בסופו,

בלשני, שאף מסורת הגייה מעמידה דקדוק.²⁰

היו מחכמי הספרדים שהבינו דבר זה מדעתם וכתבו במפורש שאין ללכת במטבע התפילה והברכות אחר הדקדוק (וכוונתם ב"דקדוק" לדקדוק לשון המקרא, כמוכן).²¹ אחרים, שהיה לבם נוקפם, ביקשו לצאת ידי חובת הדקדוק בטעמים שיסודם בדרש ובסוד, כגון מה שכתב ר' יוסף חיים מבגדד ("בן איש חי") בשו"ת רב פעלים, שהטעם ל"הגפן" בסגול בנוסח הברכה הוא משום שכך היא המילה בפסוק של שבעת המינים "וַגֶּפֶן וְתֹאנֶה וְרִמון" (דברים ת, ת).²² והיו אף שבאו לתת לדבר טעם חריף, והוא שלעולם אין סוף ברכה אלא ב"אמן" הנאמרת מפי שומעה, נמצא שאין "בורא פרי הגפן" סוף ברכה ואין כאן הפסק כלל, ובדין היא בסגול.²³

ומי גרם להם לאשכנזים שנתקבלו על לבם דברי המדקדקים ששינו להם צורות רבות בתפילותיהם ובברכותיהם? נראים הדברים שחכמי התורה שהסכימו עם מדקדקים אלו הם שגרמו להם; מהם שלא היו בקיאים בדקדוק הלשון וסמכו על בעלי מלאכת הדקדוק ולא הרירו אחר דבריהם, כר' יוסף תאומים, בעל פרי מגדים, שמצינו בכמה וכמה מקומות שהוא מקבל את דברי הענא כנתינתם ובלא פקפוק כלל,²⁴ ומהם שנטו שכמם בעצמם לעשות בתיקונים אלו של לשון התפילה על פי דקדוק לשון המקרא. יחיד ומיוחד שבהם הוא המהרש"ל, ר' שלמה לוריא, מגדולי חכמי התלמוד, בן המאה השש-עשרה, שהעמיד סידור תפילה מתוקן ברוח זו. סידור זה אבד ולא הגיע לידינו, אך למעלה מארבע מאות עדויות ממנו משוקעות בהערותיו של רש"ס בסידורו, ומרובם עולה עד כמה דבק המהרש"ל בדקדוק לשון המקרא והעמיד אותו יסוד ללשון שבתפילה.²⁵

כנגד אלו יצוין רבי יעקב עמדין שניסה לעמוד בפרץ ועמד כנגד תנועת התיקונים הזאת, מתוך שהכיר יפה שמסורת הקריאה במשנה ובגמרא אף היא מסורת איתנה היפה לדקדוק הלשון ואין להתעלם ממנה,²⁶ אלא שרוב דבריו לא עשו רושם, שכן דקדוק הלשון לא היה, כידוע, עיקר מלאכתו, ולא בזה עשה לו שם בעולם התורה. מה גם שהיה כידוע איש מלחמה כל ימיו, ודברי טעם רבים שאמר לא נתקבלו מפני המחלוקת. והנה,

בחלק הקרוי "לאוקומי גירסא" — ואכן גם בנדרון שלפנינו הועמד בסידור זה כתיקון הדקדוקי האשכנזי — הגפן — ובהערות הובא רש"ס כתנא דמסייע.

- 21 דברים באורך בעניין זה כתב החיד"א בשו"ת יוסף אומץ, סימן י, וראו ילק, מבוא, עמ' 101.
- 22 ראו שו"ת רב פעלים, ב, חלק אורח חיים, סימן כה, ושם הקדמת דברים בזה על דרך הסוד.
- 23 וראו ע' יוסף, חזון עובדיה [...] הלכות פסח [...] עם הגדה של פסח, מהדורה שלישית, ירושלים תשל"ט, עמ' קצג-קצד. דברים אלו מובאים שם משמו של "ידידי הרה"ג ר' יעקב גולדמן שליט"א".
- 24 וראו כהן, יתגדל.
- 25 ראו עליו ריף, רש"ל; ריף, בעיות, עמ' 255-269; כהן, לשון המשנה, עמ' 75, הערה 8. סידורו של רש"ס עצמו וזה להכרת גדולי דורו. הוא עצמו היה תלמידו של רבי מרדכי יפה, בעל הלבוש, וסידורו וזה לתמיכה נלהבת שבאה לידי ביטוי בהחלטת ועד ג' ארצות שחתומים עליה בין השאר המהרש"א (ר' שמואל איידלס) והב"ח (ר' יואל סירקיס). ראו ריף, רש"ס, עמ' 40; סידור רש"ס, ב, עמ' י; כהן, דקדוקי, עמ' 259.
- 26 עם זאת יש לומר שלא בכל מקום מתגלה ר"י עמדין כמגן על דקדוקה של לשון חז"ל ועל המסורת החיה, ופעמים שהוא מכריע בניגוד להם ועל פי דקדוק לשון המקרא, וראו כהן, דקדוקי, עמ' 278, הערה 110.

בנדון שלפנינו הוא מתגלה כתומך בהגיית האשכנזים הַגְפֶן, כלומר, כמעשה התיקון, שכמסתבר כבר נשתרש בזמנו. וכך הם דבריו בעניין זה:²⁷

נהירנא כד הוינא טליא דהווה חייך אבי מורי הגאון ז"ל אמאן דאמר בברכת הגפן הגימ"ל בקמץ, ולא נודע לי טעמו, הא קרא הוא "ויראמרו העצים לגפן" (שופטים ט, יב) שנשתנה באתנח. אכן מפני שלא זכיתי לשאלו ולידע טעמו, ואין אני מוצא שום סיבה נגלית לזוז מן הכתוב, לכן אני אווזו בלשון הכתוב וכמנהג העולם [...]

מעיד כאן ר' יעקב עמדין על אביו, ר' צבי בן יעקב אשכנזי ("החכם צבי"), שהיה תמה, אף מגחך, על מי שהגה הַגְפֶן. ואולם שלא כאביו הנה הוא, ר' יעקב עמדין עצמו, תומך בקריאה זו, ומשני טעמים שהם שני צדדים: הן מפני שהיא לשון הכתוב הן מפני שהיא מנהג העולם. כפי שראינו, בתחילת המאה השבע-עשרה עדיין מעיד רבי שבתי סופר שנוהגים כל ישראל לקרות הגימ"ל של הגפן בסגול, והנה כאן, בשליש הראשון של המאה השמונה-עשרה, בשעת כתיבת הדברים בלוח ארש, כבר מכנה רבי יעקב עמדין את הגיית הַגְפֶן בקמץ — "מנהג העולם".

אכן עדיין אפשר להרהר בריחוק המקום שבין פשמישל שבגליציה, מקום מושבו של ר' שבתי סופר, לאלטונה שבצפון גרמניה (כיום פרור של המבורג) ואמדין שבמערבה, שבהן חי ופעל ר' יעקב עמדין רוב ימיו, ועל כן אפשר, לכאורה, שמה שהוא מעיד על "מנהג העולם" הוא המנהג במקומו, בגרמניה. ואולם יש לציין שבימי נעוריו ובחורותיו התגורר ר' יעקב עמדין בגליציה (באפטא ובכפרים הסמוכים לה), ובעיקר בברוידא (Uherský Brod) שבדרום מזרח מורביה, שם התגורר לאחר נישואיו, באביב תע"ה (1715).²⁸ כתיבת לוח ארש נשלמה בראש חודש אדר תפ"ט (1729), בהיותו "גולה למקומי", בשעה שהיה בדרכו מברוידא לאלטונה,²⁹ והוא מספריו הראשונים.³⁰ נמצא אפוא שבשעת כתיבת הספר גופו שהה ר' יעקב עמדין במורביה ומעט קודם לכן בגליציה, ועדותו על "מנהג העולם" אינה מדברת אפוא על יושבי גרמניה לבדם.

על ש"החכם צבי", אביו של ר' יעקב עמדין, הגה הַגְפֶן בסגול וגיחך על ההוגים בקמץ, אין לתמוה: אפשר שעדיין שמורה הייתה בפיו מסורת אשכנזי הקודמת, שזה מקרוב החליפה מדקדקים, ואף זאת יש לזכור שהוא עצמו ישב שנים אחדות בסלוניקי, שם סיגל לעצמו כמה ממנהגי הספרדים והליכותיהם, ובכללם אף את התואר "חכם" שבו נתעטר. הנה כי כן, ניתן לראות כיצד במהלך קצת למעלה ממאה שנה הלכה לשון הַגְפֶן ותפסה את מקומה של הַגְפֶן במטבע הברכה השגור הזה, ולא בא בדבר שינוי בפייהם של

27 לוח ארש, סימן תמא. וראו יצחקי, לוח ארש, עמ' קלה והערותו שם ב"ארשנו רעננה" (ולא נזכר בה כל מה שהועלה בזה לגבי לשון חז"ל וכנסמן בהערות 1-3 לעיל).

28 וראו גם בספרו האוטוביוגרפי, מגילת ספר, מהדורת א' ביק (שאו"י), ירושלים תשל"ט, עמ' 86 ואילך.

29 ראו בסוף חיבורו, יצחקי, לוח ארש, עמ' קנ, והערה 6 שם.

30 אכן הדפסתו נתאחרה בארבעים שנה, והספר לא יצא לאור אלא בשנת תקכ"ט (1769), וראו כהן, דקדוקי, עמ' 260; יצחקי, לוח ארש, עמ' 59.

31 שינוי אחר מאותו סוג, "מוריד הַגְשֶם", שנפרץ אף הוא בקרב האשכנזים, הולך ונסוג בדור האחרון. סידורי תפילה בנוסח האשכנזים הנדפסים כיום בארץ ישראל מנקדים יותר ויותר הַגְשֶם, וכך אף

האשכנזים עד עצם היום הזה.³¹

מראי מקום

ישראל בן דוד, "שני עניינים מלשון חכמים", ספר אברהם אבן שושן (בעריכת ב"צ לוריא), ירושלים תשמ"ה, עמ' 229-240.	בן דוד
סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (ד"צ: תל-אביב תשי"ז).	בער, סדר עבודת ישראל
משה בר אשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה (על פי מסורת כתב-יד פארמה ב)", מחקרים בלשון, ד, עמ' 51-100.	בר אשר, הפסק
משה בר אשר, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה", לשוננו לעם כז (תשל"ו), עמ' 271-281.	בר אשר, עדות המזרח
אברהם ברלינר, הקדמה הכללית לסידור ר' שבתאי הסופר, פרנקפורט דמיין תרס"ט (ד"צ: ירושלים תש"ל).	ברלינר
וולף היידנהיים, ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה, רדלהיים תק"ס. גדעון נ' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרצה דה-רוסי 1389, תל אביב תש"ם.	היידנהיים, ר"ה הנמן
[סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא [...], יסניץ תפ"ה.	הענא, בית תפלה
ספר שערי תפלה, יסרו [...] שלמה זלמן [...] כ"ץ [...] מק"ק הענא, יסניץ תפ"ה (עתה גם בתוך יצחקי, לוח ארש, עמ' רטו-שיב).	הענא, שערי תפלה
חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.	ילון, מבוא
דוד יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו תשס"א.	יצחקי, לוח ארש
חיים א' כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283.	כהן, דקדוקי
חיים א' כהן, "יתגדל ויתקדש" (עיון בצמיחתה של מסורת הגייה חדשה), מסורות, ח (תשנ"ד), עמ' 59-69.	כהן, יתגדל
חיים א' כהן, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדוקיהם", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 73-82.	כהן, לשון המשנה
משנה כ"י קאופמן (ברדפסט A50), מהדורה פקסימילית, האג 1929 (תצלום: ירושלים תש"ל).	כ"י ק

נשמע היום לרוב. דומה שיסוד החזרת העטרה ליושנה בעניין זה נעוץ בקונטרס: ברכות החיים, שבו הוצג ניקוד הַשֵּׁם כתיקון שיצא מבית מדרשם של משכילי ברלין ובניגוד למנהגם של קהילות אשכנז לתפוצותיהן ואף בניגוד למנהגים המתועדים של רבני ואדמו"רי הדורות האחרונים (ראו קרויס, ברכות החיים, ובייחוד חלק א, עמ' ט; חלק ב, עמ' כב). קונטרס זה זכה להסכמות גדולי רבני החוגים החרדיים ומכוחו החל להתפשט הניקוד הַשֵּׁם בסידורי האשכנזים בני הזמן האחרון. ואף כאן, לא מכוח הבירור הדקדוקי והמנהגי בא התיקון כי אם מכוח ההסכמה ההלכתית התקיפה שניתנה לו. סח לי תלמיד חכם אחד המתפלל דרך קבע בשכונת "שערי חסד" שבירושלים שזכור לו כיצד נתחלף הַשֵּׁם בהַשֵּׁם כמעט בן לילה.

כ"פ

משנה כ"י פרמה (דה רוסי 138), מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל.

ספר לוח ארש, חלק ראשון [לר' יעקב עמדין], אלטונה תקכ"ט (ראו גם: יצחקי, לוח ארש).

לוח ארש

יצחק סץ (ואחרים; מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב.

סידור רש"ס

סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה, יצא לאור ע"י [...] מוה"ר עזריאל [...] ובנו מוה"ר אלי, פרנקפורט דמיין תס"ד. [מהדורה שנייה (בשם דרך שיח השדה): ברלין תע"ג; מהדורה שלישית: ווילמרשדארף תע"ח (ועתה במהדורת תצלום עם תוספות ונספחים מידי י' סץ, טורנטו תשס"ז)].

סידור ר"ע ור"א

חיים קרויס, קונטרס ברכות החיים, ירושלים תש"ם.

קרויס, ברכות החיים

Stefan C. Reif, *Problems with Prayers*, Berlin-New York 2006.

רייף, בעיות

Stefan C. Reif, "Some Observations on Solomon Luria's Prayer Book", *Tradition and Transition* (ed. J. Sacks), London 1986, pp. 245-257.

רייף, רש"ל

Stefan C. Reif, *Sabbethai Sofer and his Prayer Book*, Cambridge 1979.

רייף, רש"ס